

પ્રસ્તાવના :

વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન માનવીના વિકાસનો અભ્યાસ કરતી મનોવિજ્ઞાનની એક શાખા છે. વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આંતરશાખાકીય (Interdisciplinary) છે, જે જીવવિજ્ઞાન, ન્યૂરોસાયન્સ, મનોવિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર અને શિક્ષણ જેવાં વિવિધ ક્ષેત્રોના સંશોધન અને સિદ્ધાંતો સાથે સંકળાયેલ છે. બાળકો કેવી રીતે વિકસે છે તે પ્રશ્નના જવાબમાં વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર 19મી સદીના અંતમાં અને 20 મી સદીની શરૂઆતમાં ઊભરી આવ્યું હતું.

સામાન્ય રીતે વ્યક્તિનું જીવન આપણે તેના જન્મથી શરૂ કરીને મૃત્યુ સુધીનું ગણીએ છીએ અને આ સમય દરમિયાન થતા વિકાસને ધ્યાનમાં લઈએ છીએ. પરંતુ વ્યક્તિનો જન્મ જ વિકાસનું પરિણામ છે. વ્યક્તિના વિકાસનો અભ્યાસ તેના જન્મપૂર્વેથી જ શરૂ થાય છે. વ્યક્તિના જીવનની શરૂઆત ગર્ભધારણથી થાય છે. જન્મપૂર્વેના સમયમાં ગર્ભધારણ, જન્મ પછી નવજાત અવસ્થા, શૈશવ અવસ્થા, બાલ્યાવસ્થા, તરુણાવસ્થા, પુખ્તાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ વિવિધ વિકાસ અવસ્થાઓમાં વહેંચવામાં આવેલ છે. મનોવૈજ્ઞાનિકો અને અન્ય વૈજ્ઞાનિકોએ વ્યક્તિઓની વર્તણૂક અને માનસિક પ્રક્રિયાઓનો અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું. જેથી વ્યક્તિ સમયની સાથે કેવી રીતે વિકસે છે તે સમજી શકાય.

વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન એ ગર્ભાધાન તેમજ જન્મથી શરૂ કરીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધી વ્યક્તિઓ સમય સાથે કેવી રીતે પરિવર્તન પામે છે અને વિકસે છે તેનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરે છે. તે વ્યક્તિના સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન થતા શારીરિક, બોધાત્મક, આવેગાત્મક અને સામાજિક વિકાસને સમજવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. આ વિકાસ પાછળ અસર કરતાં વિવિધ પરિબલો જેવાં કે વારસો, વાતાવરણ, સમાજ અને સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરે છે. વિકાસાત્મક મનોવૈજ્ઞાનિકો એ પણ સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે વ્યક્તિ કેવી રીતે વૃદ્ધિ કરે છે અને વિકાસ કરે છે, વિધાયક વિકાસને કેવી રીતે પ્રોત્સાહન આપવું અને જીવનના વિવિધ તબક્કાઓ દરમિયાન ઊભી થતી સમસ્યાઓને કેવી રીતે અટકાવવી અથવા તેનું નિરાકરણ લાવવું.

વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન કૌશલ્ય વિકાસ, ભાષા વિકાસ, યાદશક્તિ અને બોધાત્મક વિકાસ, સામાજિક અને આવેગાત્મક વિકાસ, નૈતિક તર્ક અને ઓળખના વિકાસ સહિત વ્યાપક વિષયોને આવરી લે છે. વિકાસના દરેક તબક્કા દરમિયાન થતાં ફેરફારોને સમજીને સંશોધકો એવા સિદ્ધાંતો વિકસાવી શકે છે જે વ્યક્તિઓને તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા સુધી પહોંચવામાં અને પરિપૂર્ણ જીવન જીવવામાં મદદ કરી શકે છે.

વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન અભ્યાસનું એક મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર છે, જે વિકાસ કેવી રીતે થાય છે તે સમજીને સંશોધકો અને અભ્યાસુઓ તંદુરસ્ત વિકાસને મદદ કરવા માટે વ્યૂહરચના વિકસાવી શકે છે.

1. વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનનો અર્થ, વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ :

(1) અર્થ :

વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન જીવનની વિવિધ અવસ્થાઓમાં દેખાવ, વર્તન, વલણ, રસ, ધ્યેય, માન્યતા વગેરેમાં થતાં વયસંબંધિત લાક્ષણિક ફેરફારોનો અભ્યાસ કરે છે. આ બધા ફેરફારો ક્યારે ક્યારે થાય છે ? ક્યાં કારણોસર થાય છે ? આ ફેરફારોની અન્યોન્ય પર શું અસર થાય છે ? આ ફેરફારો વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને કેવું ઘડે છે ? આવાં બધાં પ્રશ્નોનું વૈજ્ઞાનિક અધ્યયન વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન કરે છે. વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન એ બાળપણથી વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના જીવનકાળ દરમિયાન માનવ વિકાસનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરે છે.

(2) વ્યાખ્યાઓ :

1. “વિકાસ એ ગુણાત્મક ફેરફાર છે. પરિપક્વતાના લક્ષ્ય તરફ લઈ જતાં ક્રમબદ્ધ, સુસંવાદી અને પ્રગત્યાત્મક ફેરફાર એટલે વિકાસ.”

- ઈલિઝાબેથ હરલોક

2. “સમગ્ર દેહતંત્રમાં થતો ફેરફાર એ વિકાસ છે.”

- કો અને કો

3. “વ્યક્તિના જીવનકાળ દરમિયાન પરિપક્વતા, અનુભવ અને

શીખવાના પરિણામે થતાં વર્તન અને ક્ષમતાઓમાં થતાં પ્રગતિશીલ ફેરફારોનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ એટલે વિકાસ.”

- રોબર્ટ હેવિગર્સ્ટ

વિકાસ એક સર્વાંગી પ્રક્રિયા છે. વ્યક્તિની ઉંમર વધવા સાથે માનસિક, શારીરિક, આવેગિક, ભાષાકીય અને સામાજિક વગેરે જે વર્તન ફેરફારો જણાય છે તે વિકાસ છે. વિકાસમાં ચોક્કસ ક્રમ હોય છે. બાળકના વર્તન દ્વારા તેનો ખ્યાલ આવે છે. વ્યક્તિના વિકાસનો ચોક્કસ ક્રમ હોવાથી એક તબક્કા પરથી બીજા તબક્કાની આગાહી પણ કરી શકાય છે. તાલીમ દ્વારા વિકાસને ઝડપી અને વ્યવસ્થિત બનાવી શકાય છે. વિકાસ એક ગુણાત્મક ફેરફાર છે.

(3) વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ :

વિકાસની પ્રક્રિયા દરેક બાળકમાં લગભગ એક સરખી જોવા મળે છે. બાળક જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ તેમ વિકાસના તબક્કા ઉદ્ભવે છે. વિકાસની પ્રક્રિયામાં ચોક્કસ સ્વરૂપ જોવા મળે છે.

1. વિકાસ ચોક્કસ ભાત (pattern) પ્રમાણે થાય છે. પૃથ્વી પરના તમામ પ્રાણીઓના વિકાસની એક ચોક્કસ ભાત કે તરેહ હોય છે. અને તે પ્રમાણે આ પ્રાણીઓનો ક્રમમાં વિકાસ થાય છે. વિકાસ ક્રમમાં થતો હોવાથી તેના વિશે આગાહી કરી શકાય છે. વ્યક્તિના વિકાસની આ પ્રમાણે ચોક્કસ ભાત હોય છે. દા.ત. બાળકના જન્મ બાદ તે પ્રથમ હાથપગ હલાવે, ઊંઘું પડે, જમીન પર ઘસડાય, હાથના ટેકે ઊંચું થાય, બેસતાં શીખે, પછી કોઈ વસ્તુ પકડીને ઊભું થાય, પછી ચાલે અને પછી જ દોડતા શીખે છે. અપવાદરૂપ કિસ્સામાં કોઈ બાળકમાં એવું જોવા મળે કે એકાદ અવસ્થા ઝડપી પસાર થઈ જાય, કોઈ અવસ્થા ચૂકી જવાય પણ ક્રમ તો જળવાઈ જ રહે છે. ઉપરાંત દરેક અવસ્થા બીજી અવસ્થા ઉપર આધારિત હોય છે.

2. બાળકના વિકાસની પ્રક્રિયા ઉપરથી નીચે તરફની હોય છે. મસ્તકના વિકાસથી શરૂ કરીને છેલ્લે બાળકના પગનો વિકાસ થાય છે. બેથી ત્રણ માસના બાળકમાં ગળાના સ્નાયુઓનો વિકાસ થાય છે, તેથી માથાને

ટટ્ટાર રાખી શકાય. પછી ધડને ટટ્ટાર રાખી શકે છે. પછી બાળકની કમરનો વિકાસ થતાં બેસતાં શીખે છે. ત્યારબાદ પગનો વિકાસ થતાં બાળક ચાલતાં શીખે છે. આમ, બાળકના શારીરિક અવયવોના વિકાસનો ક્રમ ઉપરથી નીચે તરફ હોય છે.

3. બાળકના વિકાસની પ્રક્રિયા કેન્દ્રથી પરિઘ તરફની હોય છે. શરીરના કેન્દ્રમાં એટલે કે મધ્ય ભાગથી શરૂ થયેલી વિકાસની પ્રક્રિયા શરીરના પરિઘ (છેડાના) ભાગ તરફની હોય છે. બાળકના ધડનાં વિકાસ બાદ હાથ-પગનો વિકાસ, પછી કોણી, ઘૂંટણનો વિકાસ અને પછી આંગળીઓ તરફનો વિકાસ થતો હોય છે.
4. વિકાસની પ્રક્રિયા સામાન્યથી વિશિષ્ટ તરફની હોય છે. બાળક નાનું હોય ત્યારે પોતાના અવયવોનો ઉપયોગ કરવાનું જાણતો નથી. શરૂઆતમાં દરેક કામ માટે દરેક અવયવોનો ઉપયોગ કરે છે. પારણામાં સુતેલું બાળક રમકડું હાથથી પકડવાની જગ્યાએ આખું શરીર હલાવે છે. પાછળથી અવાજ આવે ત્યારે ડોક ફેરવીને પાછળની બાજુ જોવાની જગ્યાએ આખું શરીર ફેરવીને જુએ છે. આમ માથું, હાથ, પગ, ધડ, આંગળીઓ વગેરેનો ઉપયોગ શરૂઆતમાં સામાન્ય રીતે થાય છે. જેમ જેમ બાળકનો વિકાસ થાય છે તેમ તેમ બાળક પોતાના અવયવોનો વિશિષ્ટ રીતે ઉપયોગ કરતાં શીખે છે. વિકાસ થતાં બાળક રમકડું પકડવા માટે માત્ર હાથનો જ ઉપયોગ કરતો થાય છે. બધી જ બાવાલાયક વસ્તુઓને ‘મમ’ તરીકે ઓળખતું બાળક વિકાસ થતાં દરેક વસ્તુને પોતાના નામથી ઓળખતો થાય છે.
5. વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. વિકાસ ધીમે ધીમે અને સતત રીતે થાય છે. નાનાં ફેરફારો સમય જતાં બાળકમાં મોટો બદલાવ લાવે છે. બાળકમાં શારીરિક ફેરફારની સાથે સાથે માનસિક ફેરફારો પણ સતત ચાલ્યા કરતાં હોય છે. ક્યારેય પણ બાળકમાં અચાનક ફેરફાર આવતો નથી, પરંતુ ધીમે ધીમે સતત ચાલતો ફેરફાર જ મોટા બદલાવનું પરિણામ છે. ગર્ભાધાનથી શરૂ થયેલી શારીરિક વિકાસની પ્રક્રિયા પુખ્તાવસ્થા સુધી સતત ચાલતી રહે છે. જ્યારે માનસિક વિકાસની પ્રક્રિયા તો જીવનપર્યંત ચાલતી જોવા મળે છે.

6. વિકાસની પ્રક્રિયા એકબીજા અંગોના વિકાસ પર આધારિત હોય છે. શરીરના ઘણા અવયવો એકબીજાના વિકાસ પર આધારિત છે. માથાનો વિકાસ ગળાના સ્નાયુઓના વિકાસ સાથે સંકળાયેલ છે. વિકાસની પ્રક્રિયા વૃદ્ધિ સાથે પણ સંકળાયેલી છે. માનસિક વિકાસની બાબતમાં પણ કંઈક આવું જ જોવા મળે છે. બોધાત્મક વિકાસ, સામાજિક વિકાસ, આવેગિક વિકાસ વગેરે પરસ્પર એકબીજા સાથે સંકળાયેલા જોવા મળે છે. બાળપણમાં કોઈક ચોક્કસ અવસ્થાએ અટકેલો વિકાસ તેની આગળની અવસ્થાના વિકાસને અસર કરે છે અથવા તો પ્રભાવિત કરે છે.
7. વિકાસની કક્ષામાં વ્યક્તિગત ભિન્નતા જોવા મળે છે. અગાઉ દર્શાવ્યા પ્રમાણે વિકાસની ભાત દરેક બાળકમાં સરખી હોય છે. પરંતુ તેની કક્ષા - માત્રા અલગ અલગ હોય છે. દરેક બાળકની આંતરિક શક્તિ સમાન હોતી નથી. વારસો અને વાતાવરણ દરેક બાળકમાં અલગ હોવાથી વિકાસની માત્રામાં તફાવત જોવા મળે છે. દા.ત. બાળકની ચાલવાની બાબતમાં દરેક બાળક સરખું નથી. કેટલાક બાળકો અગિયાર માસે ચાલતાં શીખે છે, તો કેટલાક બાળકો ચૌદ-પંદર માસે ચાલતાં શીખે છે. કેટલાક બાળકો દોઢ વર્ષના થાય ત્યારે અમુક શબ્દો બોલતાં શીખે છે, તો આટલાં જ શબ્દો બોલવામાં કેટલાક બાળકો બે વર્ષનો સમય પણ લે છે. આમ, બાળકમાં વિકાસની બાબતમાં વહેલું-મોટું થાય છે પણ વિકાસનો ક્રમ તો જળવાયેલો જ રહે છે. માનસિક વિકાસની બાબતમાં પણ આજ બાબત લાગુ પડે છે.
8. વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન વર્ણનાત્મક અને સ્પષ્ટીકરણાત્મક છે. વિકાસ કેવા સ્વરૂપમાં થાય છે, કયા તબક્કામાં થાય છે, વિકાસ કેવી રીતે થાય છે અને તેની પાછળ કયા પરિબલો ભાગ ભજવે છે, એવા તમામ રહસ્યોને ઉકેલવાનો પ્રયાસ કરે છે. ઉપરાંત વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન એક વ્યાવહારિક વિજ્ઞાન પણ છે. આ દિશામાં થયેલાં સંશોધનો અને તેના તારણો વ્યાવહારિક જીવનમાં ઉપયોગી છે. થોર્પ (Thorpe) અને ક્રૂઝ (cruze) જણાવે છે કે વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનને કેવળ સંશોધન સાથે જ નિસ્ખત છે એવું નથી, પરંતુ માતા-પિતા, શિક્ષકો, સંચાલકો, સલાહકારો વગેરે સૌને

જીવનની સમસ્યાઓ હલ કરવામાં સંશોધનના તારણોનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય તેમાં પણ રસ છે.

9. વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનનું અભ્યાસક્ષેત્ર સમગ્ર જીવનવિસ્તારને સમાવી લે છે. તેમાં ફક્ત બાળપણ, તારુણ્ય કે યૌવનના વિકાસને જ નહીં, પરંતુ પ્રૌઢ તેમજ વૃદ્ધ અને મૃત્યુના નજીક પહોંચેલ તમામ વ્યક્તિઓના અભ્યાસને સમાવી લીધો છે. જીવનની દરેક અવસ્થાનું વિસ્તૃત, વિવેચનાત્મક અને સર્જનાત્મક અધ્યયન એ વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાનનું મુખ્ય કાર્ય છે.
10. વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન ફક્ત શારીરિક કે જૈવિક વિકાસને જ ધ્યાનમાં રાખે છે એવું નથી, શારીરિક વિકાસનો તો અભ્યાસ થાય જ છે. સાથે સાથે માનસિક, સામાજિક કે નૈતિક વિકાસનો અભ્યાસ પણ વિકાસાત્મક મનોવિજ્ઞાન કરે છે. વ્યક્તિની આ બધી બાબતોનો વિકાસ તો આજીવન સતત ચાલ્યા જ કરે છે. વ્યક્તિના વિકાસના અભ્યાસમાં તેના સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક વાતાવરણનું મહત્ત્વ ખૂબ વધારે છે. અત્યારના આધુનિક સમયમાં આ વાતાવરણ ખૂબ ઝડપથી બદલાય છે, તેથી તેના અભ્યાસની અવગણના કરી શકાય નહીં.

આમ, વિકાસની બાબતમાં મુખ્ય મુદ્દા આ પ્રમાણે છે :

- વિકાસ એટલે ઉંમર વધતાં વર્તનમાં થતો ફેરફાર.
- વિકાસ વ્યક્તિના દરેક પાસાંને સ્પર્શતો સર્વાંગી હોય છે.
- વિકાસ જન્મથી મૃત્યુ સુધી સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે.
- વિકાસ દ્વારા વ્યક્તિમાં પરિપક્વતા આવે છે.
- વિકાસને શિક્ષણ અને તાલીમ દ્વારા ઝડપી બનાવી શકાય છે.
- વિકાસથી શારીરિક, માનસિક, સામાજિક, આવેગિક અને ભાષાકીય પરિપક્વતા આવે છે.